

Türküstan

www.turkustan.az

**Aydın
Qasımlı**

*Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru*

Bizim yazar

Türklər indiki "İran" deyilən məmləkətin həm ən qədim etnosu, həm də tarixən təbii və qanuni hakimləri olmuşlar. Dövlətlərin, hökmdarların və hərbi heyətin əksəriyyəti və ümumiyyətlə ordu tarixən Türklərin əlində olmuşdur. 130 illik (1796-1925) ən son Türk hakimləri olan Qacar sülaləsinə mənsub şahzadələr də "İran" deyilən məmləkətin əksər vilayətlərinin sahibi olmuşlar.

İrana qərb mədəniyyətini gətirənlər də Türklər olmuşlar. Bunların içərisində Qacar sülaləsinə mənsub olan Fətəli şahın oğlu şahzadə Abbas Mirzə birincilik qazananlardandır. Belə ki, Osmanlı Sultanı III Sultan Səlimin islahatlarından nümunə götürən Abbas Mirzə "Nizami Cədid" adlı 6 minlik bir yeni ordu yaratmış, bu Azərbaycan türklərindən ibarət ordunu avropalı zabitlər tərəfindən yetişdirmiş, bu ordunu yeni top və odlu silahlarla təchiz etmiş, bu ordu mənsublarına əsgərlər də daxil düzənli bir maaş bağlamışdı. Abbas Mirzə bu ordunu silahla təmin etmək üçün Təbrizdə top və digər yeni silah istehsal edən zavod tikdirmiş, hər bə dər dər dəyərli kitablar tərcümə etdirmək üçün tərcümə mərkəzi yaratmış, London, Paris və digər yerlərdə daimi təmsilçiliklər açdirmiş, gəncləri Avropada təhsil almağa göndərmişdi ki, bu gənclər sonradan Vətənə qayıdaraq İranda yeniliyi təmsil edən bir güc olmuşdular. Bu Avropa təhsilli aydınlar məmləkətdə liberalizmi, milliyətçiliyi və sosializmi təbliğ etmiş, özgürlük, bərabərlik və qardaşlıq kimi anlayışları ön plana çıxarmışdılar.

Abbas Mirzənin sayəsində Təbrizdə və ümumən İranda ilk dəfə olaraq mətbəə təsis olunmuş, ilk qurğuşun basması ilə kitablar və "Vakayi İttifakiyə" adlı qəzet nəşr edilmişdi. Əgər Rusiya ilə müharibədə məğlub olmasaydı onun sayəsində İran indiki vəziyyətdə olmaz, daha müasir bir dövlət olardı. Təbrizi səltənət vəliəhdi və Naibisəltənə ünvanı ilə idarə edən Abbas Mirzə özünün islahatpərəstliyi ilə Təbrizi önə çıxarmış və sonrakı bütün Qacar şahlarının Təbrizdə böyüyüb boya-başa çatması və türk mühitində tərbiyə almasına nail olmuş və bununla da Azərbaycanın digər İran ərazilərindən daha da inkişaf etməsində xüsusi rol oynamışdı. Abbas Mirzədən sonrakı Qacar şahları Azərbaycanda böyükdüklərindən özlərini azərbaycanlı

saymış və Azərbaycanın mənafeyini üstün tutmuşdular. Bütün bunların nəticəsi idi ki, sonralar İranda ilk "Məşrutiyət"i elan etməklə əhali arasında böyük məhəbbət qazanan Müzəffərəddin şah da Təbrizdən Tehrana gələrkən yerli

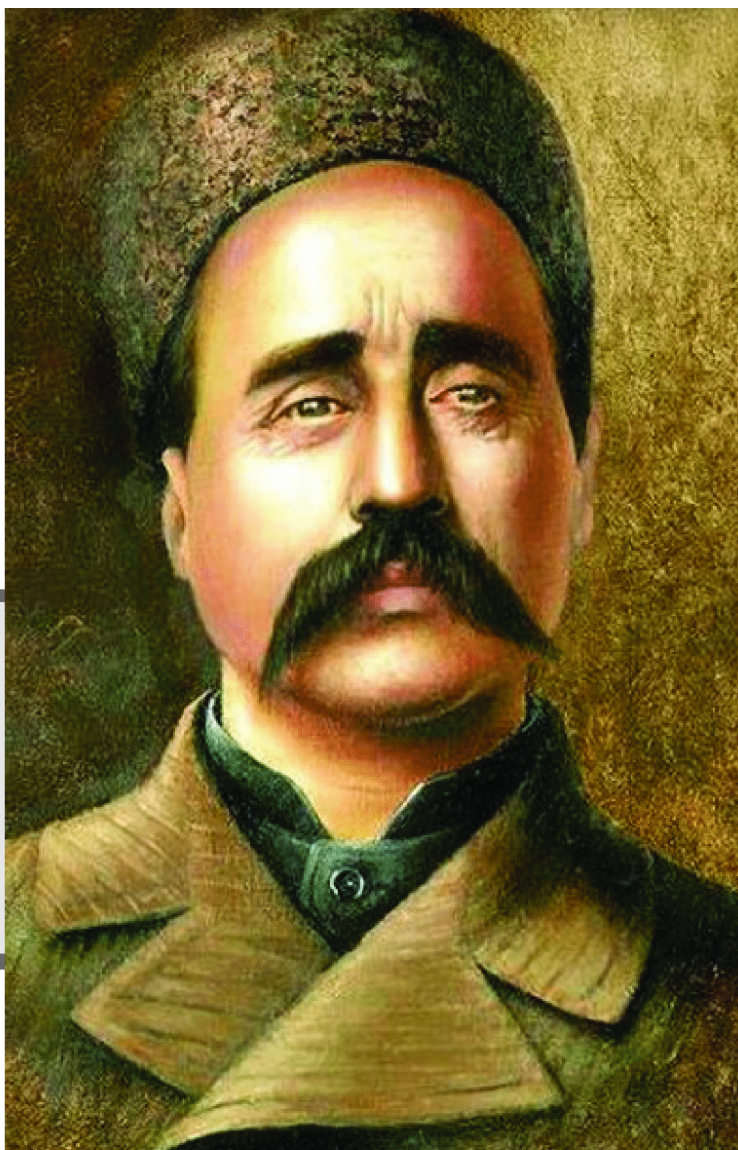
mətin, daha səbatlı olmuşlar. Belə ki, Azərbaycan Türkləri "Məşrutiyət" dönəmində Təbriz mühasirədə olmasına baxmayaraq, 11 ay ac-susuz qalmış, çörək əvəzinə başaq yemiş, yene də istibdad əskərinə təslim olmamış, Məsrutəni qoruyub saxlamışdılar. Bütün bunların nəticəsidir ki, tarixən "İran" deyilən məmləkətin ən böyük qəhrəmanları, inqilabların meydana çıxardığı ən böyük simaları məhz Güney Azərbaycan Türkləri olmuşlar.

Mani, Məzdək, Babək, Səttarxan, Bağırxan, Seyx Məhəmməd Xiyabani kimi şəhid qəhrəmanlar, Abbas Ağa kimi fədailər, Said Səlməsi kimi hüriyyəət şəhidləri, Seyid Cəfər Pişəveri, Şəriətmədari kimi siyasi xadimlər və s. bu qəbildəndirlər. Min

Əsas Qanunu təsdiq edən Müzəffərəddin Şah öldükdən sonra hakimiyyətə gələn Məmmədəli Şah atasının fərmanlarını ləğv edib 23 iyun 1908-ci ildə rus kəzak briqadasının komandiri polkovnik İlxovun vasitəsilə Tehrandə məclisi top atəsinə tutmuş, bir növ dövlət çevrilişi etmişdi. Məmmədəli Şahın bu hərəkətlərindən sonra Güney Azərbaycan Səttarxan və Batırxanın başçılığı ilə yenidən ayağa qalxıb 11 aylıq döyüşdən sonra Məşrutiyəti qoruyub saxlamış, onu yenidən "İran" deyilən məmləkətə qaytarmışdı. Dünya ictimai fikrində sensasiya kimi səslənən və tarixə "Səttarxan hərəkatı" kimi daxil olan bu tarixi qələbə Azərbaycanı İran Məşrutə inqilabının həqiqi anlamda mərkəzinə çevirmişdi.

lamayan bir çox Azərbaycan ziyalıları da bu işə rəvac vermiş, "Məşrutiyət"i və Məşrutiyət qəhrəmanları Səttarxan və Bağırxanı alqışlamış və sonda "İran" deyilən məmləkətin 1000 illik Türk hakimiyyəti xarici Türk düşmənlərinin səyi ilə farsların əlinə keçməsi ilə nəticələnmişdir. *Bütün bunlarla yanaşı, Məşrutə hərəkatı Güney Azərbaycan Türklərinin bütün zümrələrini bir araya gətirmiş, Güney Azərbaycan Türkləri siyasi təşkilata, milli mətbuata, milli tədrisə nail olmuş və Güney Azərbaycan Türkləri ilə Qüzey Azərbaycan və Türkiyə Türkləri arasında ideoloji-siyasi birlik yaratmışdı. "Məşrutiyət"ə qədər kənd, qəsəbə, şəhər və hətta qəbilə, tayfa kimliyinə dayanan İran cəmiyyəti "Məşrutiyət" dövründə milli kimlik məsələsini surətlə ön plana çıxarmış, ümətçilik öz yerini milliyətçiliyə tərk etməyə üz tutmuş, fars kimliyi ilə yanaşı Azərbaycan Türk siyasi kimliyi də ortaya çıxmışdı. Belə ki, Gü-*

Güney Azərbaycan 1900-1925-ci illərdə

Türk şahzadələrini də özü ilə bərabər mərkəzə, saraya gətirmiş və Türk şahzadələrindən olan Eynidövləni özünün vəziri təyin etmiş, bir sözlə, şah sarayını Şah İsmayıl Xətayi kimi Türkləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. Müzəffərəddin şahın dövründə İranın xarici işlər nazirliyi, səfirliyi və konsullarının da əksəriyyəti Azərbaycan Türklərindən olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, Müzəffərəddin Şahın oğlu Məhəmmədəli Şah atasının əksinə olaraq Azərbaycana ədavət bəsləmiş və sonda özü də bu ədavətin qurbanı olmuş, tarixdə lənətlənmişdir. Bu, özünü "Məşrutiyət" dönəmində də göstərmişdir.

Güney Azərbaycan Türkləri tarixən farslara nisbətən daha

illik bir dövərdə "İran" deyilən məmləkətdə bu səviyyələrdə bir dənə də olsun fars qəhrəmanı göstərmək mümkün deyil və yoxdur. "İran" deyilən məmləkətin min illik siyasi həyatı, siyasi tarixi də məhz Azərbaycan Türklərinin adı ilə bağlıdır. İranın birinci və ikinci məclislərinin də əsas nüfuzlu millət vəkilləri məhz Azərbaycan Türkləri olmuşlar.

"İran" deyilən bir məmləkətin XX əsr siyasi tarixinin önəmli bir hissəsinə Güney Azərbaycan Türklərinin Milli azadlıq hərəkatı və demokratiya uğrunda mübarizəsi təşkil edir. Bu hərəkatın ilk başlanğıcı 1906-cı ildə "Məşrutə inqilabı" ilə bağlıdır. "Məşrutə" fərmanı imzalayan, Məclisin hazırladığı Konstitusiyani -

Bu hərəkat nəticəsində Tehran azad edilmiş, Konstitusiyaya bərpə edilmiş, Məmmədəli şah ölkəni tərk edərkən qaçmış, bununla da gələcək İran şahlarının qaçmaq, ölkəni tərk etmək ənənəsinin əsası qoyulmuşdu.

Güney Azərbaycan Türkləri "Məşrutiyət"in ilk dönəmində əsasən çağdaşlaşma və qanuna dayalı bir siyasi sistem uğrunda mücadilə etmişlər. "Məşrutiyət"ə qədər Azərbaycan Türk kimliyi İran kimliyinin tərkib hissəsi kimi özünü göstərmişdi. Məşrutə inqilabına qədər "İran" adlanan məmləkət əsasən Türk aristokratiyası və Qacar hökumət adamları tərəfindən idarə olunmuş, Azərbaycanın varlı tə-

ney Azərbaycanda Azərbaycan Türklərinin səyi ilə yürürlüyə gələn "Məşrutiyət fərmanı" nəticəsində Təbrizdə "Əncümən-Milli Təbriz" qurulmuşdu ki, bu əncümən Məşrutiyət dövründə qurulan ilk "Əncümən" olaraq tarixə düşmüşdür. Bu "Əncümən" in vəzifəsi seçkilər üçün hazırlıq etmək idi. Bu Əncümən sayəsində 20 Azərbaycan Türkü Əncümənə üzv seçilmiş, Güney Azərbaycanda milli təfəkkür surətlə inkişaf etməyə başlamış, məzhəb çatışmalarına son verilmiş, Türkcə tədris yapan məktəblər yaranmış, Türkcə mətbuat inkişaf etmiş, yeni siyasi təşkilatlar yaranmağa başlamış, ümumiyyətlə "Əncüməni

Güney Azərbaycan Türkləri tarixən farslara nisbətən daha səbatlı olmuşlar. Belə ki, Azərbaycan Türkləri "Məşrutiyət" dönəmində Təbriz mühasirədə olmasına baxmayaraq, 11 ay ac-susuz qalmış, çörək əvəzinə başaq yemiş, yene də istibdad əskərinə təslim olmamış, Məsrutəni qoruyub saxlamışdılar. Bütün bunların nəticəsidir ki, tarixən "İran" deyilən məmləkətin ən böyük qəhrəmanları, inqilabların meydana çıxardığı ən böyük simaları məhz Güney Azərbaycan Türkləri olmuşlar...

bəqələrinin nümayəndələri Qacar şahları və vəliəhdrlərlə sıx əməkdaşlıq etmiş, Azərbaycan Türklərindən ibarət olan hərbi hissə səltənətin əsas bazasını təşkil etmişdi.

Məşrutə hərəkatı və ondan sonrakı dövərdə həm yerli, həm mərkəzi və həm də mövcud feodal sistemdə baş verən dəyişikliklər Mərkəzi hökumətdə, Məclis və hökumət kabinetində qeyri-türk xalqların nüfuzunun artmasına, saylarının çoxalmasına yol açmışdı. "Məşrutiyət" in gerçəkləşməsi bir çox siyasi amillərlə bağlı olsa da, bizcə ən mühüm amil öz çirkin niyyətlərini həyata keçirməyə çalışan qüzeydən Rusiya, güneydən isə Britaniya İmperatorluqları tərəfindən Qacar Türk xanədanının (1779-1925) sıxışdırılması və sonda "İran" deyilən məmləkətdə Türk hakimiyyətinə son qoymaq olmuşdu. Çox təəssüflər olsun ki, bu işdə dövlət və dövlətçiliyin mahiyyətini tam an-

Milli Təbriz" Güney Azərbaycanın idarə edilməsində önəmli yer qazanmışdı. "Əncüməni Milli Təbriz" in siyasi beynini "Mərkəzi-Qeybi" adlı təşkilat təşkil edirdi ki, bu gizli təşkilat tədqiqatçıların fikrincə, Nəriman Nərimanovun dəstəklədiyi Güney Azərbaycan Türkləri tərəfindən Bakıda yaradılan Sosial Demokrat Partiyasının kod adı olan "İctimaiyyun Amiyun" Partiyası idi. Bu partiya Rusiya Sosial Demokrat Partiyasının nizamnaməsini öz nizamnaməsi kimi qəbul etmişdi.

Bəllidir ki, bu dövrdə Bakı ilə Güney Azərbaycanın siyasi mərkəzi olan Təbriz arasında canlı əlaqə var idi. Ümumiyyətlə, o dövərdə Arzın o tayı ilə bu tayı arasında bütün maneələrə baxmayaraq, müntəzəm əlaqə var idi. Qabaqcıl, açıq fikrli insanlar bir-biri ilə tez-tez görüşür, yazışdılar.

(ardı gələn sayımızda)

Oxu, oxut, abunə ol!